

УДК 343.9

Ленура Головійчук,

канд. юрид. наук,

старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін

Університету митної справи та фінансів

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті розглядаються особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх та питання, які пов'язані з покаранням. Викладені вироблені на цій основі пропозиції щодо вдосконалення норм чинного КК України з урахуванням національного досвіду, судової практики, досвіду інших держав, а також міжнародних стандартів у галузі охорони прав неповнолітніх.

Ключові слова: злочинність неповнолітніх, кримінальна відповідальність неповнолітніх, покарання неповнолітніх, вік кримінальної відповідальності, покарання, особливості відповідальності та покарання неповнолітніх.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Злочинність неповнолітніх постійно привертає до себе особливу увагу вчених та практиків. Нині це зумовлено не тільки тим, що неповнолітні завжди визнавались злочинцями особливого роду, але й тим, що сьогодні неповнолітні – одна з найбільш кримінально уражених верств населення. Соціально-економічна криза в Україні, безробіття, невирішені завдання культурно-виховного характеру інтенсивно впливають на формування молодого покоління. В окремих випадках ці явища зумовлюють відчуження неповнолітніх від офіційних інститутів соціалізації, таких як сім'я, школа та ін. В Україні великих розмірів набула проблема безпритульних дітей. За даними Міністерства освіти і науки України 12 тисяч дітей віком від 7 до 15 років ніде не навчаються, а отже виховання їх відбувається переважно на вулиці [1, с. 13]. Останні п'ять років спостерігається стійка тенденція до збільшення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Як правило, ці діти входять до «групи ризику», тобто вони найбільш схильні до вчинення правопорушень [2, с. 18-26]. Особливого значення набула проблема алкоголізму та наркоманії серед неповнолітніх. Так, згідно з даними Інституту педагогіки, майже 93 % обстежених дітей і підлітків вживають алкогольні напої, схильність до вживання алкоголю вже сформувалась у 17 % учнів п'ятих, 25 % – восьмих та 56 % – одинадцятих класів [3, с. 96]. Масовим стало явище перших наркотичних спроб серед підлітків 11–12 років [4, с. 66]. Соціальна занедбаність неповнолітніх за умов плюралізму поглядів, відсутності чітких моральних орієнтирів сприяє виникненню та поширенню у середовищі неповнолітніх негативних явищ, які

породжують злочинність. Тому не дивно, що характерною особливістю злочинності неповнолітніх є тенденція до її зростання, коли спостерігається значне скорочення рівня народжуваності. Відсоток приросту злочинності серед неповнолітніх у 3–4 рази перевищує приріст неповнолітнього населення за цей період.

За даними офіційної статистики кількість лише зареєстрованих злочинів неповнолітніх зростає за вказаний період у 4 рази, кількість неповнолітніх злочинців – майже у три рази. Темпи зростання злочинності неповнолітніх майже втричі перевищували темпи зростання загальної злочинності [5, с. 134]. Суспільно небезпечні діяння неповнолітніх усе більше набувають форм жорстоких корисливо-насильницьких посягань. Здебільшого неповнолітні злочинці – це особи з антисоціальною спрямованістю і схильністю до стійких стереотипів антисуспільної поведінки. Випадково вчиняють злочини лише одиниці з них [5, с. 133-135]. Помітно посилюється зв'язок злочинності неповнолітніх з організованою злочинністю. На тлі зростання злочинності серед неповнолітніх зростає і кількість суспільно небезпечних діянь, які вчиняються особами до досягнення віку кримінальної відповідальності. Щорічно в Україні близько 12 тисяч дітей вчиняють такі діяння [6, с. 20-23]. При цьому їх кількість щорічно зростає [7, с. 57]. Ці діяння набувають дедалі більше цинічного та жорстокого характеру. І, що найжахливіше, зростає кількість скоєних ними вбивств [8, с.13].

Натепер суспільство та держава не можуть забезпечити ефективну систему попередження злочинності неповнолітніх. У сучасних умовах розвитку суспільства визнається, що для неповнолітніх злочинців

недостатнім є застосування лише медико-педагогічних заходів. У певних випадках держава змушена притягувати їх до кримінальної відповідальності. Проте і суворі каральні підходи, як показує історичний досвід, не виправдали себе. Очевидним є те, що система кримінально-правового впливу на неповнолітніх злочинців потребує компромісного вирішення. Адже тут входять між собою в колізію, з одного боку, інтереси суспільства, які потребують захисту, а з іншого – інтереси охорони молодого покоління, важливість яких для майбутнього кожної нації не викликає сумнівів.

Аналіз наукових досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Суттєвий внесок у вирішення проблем кримінальної відповідальності неповнолітніх зробили в своїх працях такі вчені, як В.І. Арькова, З.А. Астеміров, В.І. Бурдін, Г.С. Гаверов, Н.І. Гуковська, А.І. Долгова, І.О. Кобзар, Л.М. Кривоченко, Г.М. Мінковський, Е.Б. Мельнікова, В.Ф. Мороз, В.С. Орлов, А.А. Прімаченко, І.М. Сабіров, Н.К. Семернева, М.О. Скрябін, К.К. Сперанський, М.С. Таганцев, А.П. Тузов, О.І. Чернишев, О.П. Чугаєв, Я.М. Шевченко, А.Е. Якубов, та ін.

Метою є комплексне вирішення питання кримінальної відповідальності неповнолітніх, вироблення на цій основі пропозицій щодо вдосконалення норм чинного КК України, що стосуються особливостей їхньої кримінальної відповідальності, з урахуванням національного досвіду, судової практики, досвіду інших держав, а також міжнародних стандартів у галузі охорони прав неповнолітніх.

Для досягнення вказаної мети були поставлені такі основні завдання:

- простежити розвиток законодавства України в частині особливостей кримінального покарання неповнолітніх;
- проаналізувати особливості наявної в Україні системи покарань, що застосовуються до неповнолітніх;

Об'єктом дослідження виступають проблеми особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Предметом дослідження є чинне кримінальне законодавство України, практика його застосування, кримінально-правові норми законодавчих актів минулого та позаминулого століть, що були чинними в Україні, статистичні дані, а також система наукових поглядів із приводу розглядуваних проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих

наукових результатів. Погляд, що існує у суспільстві, на злочин, особу, що його вчинила, та на інші інститути кримінального права залежить від традицій, етапу економіко-політичного розвитку суспільства. Загальна система покарань, які можуть застосовуватися до повнолітніх злочинців, передбачена в ст. 51 КК України. Однак самого визначення цього поняття КК України не містить. У кримінально-правовій науці під системою покарань прийнято розуміти встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розміщених у певному порядку за ступенем їхньої суворості [9, с. 347; 32, с. 65]. На думку Н.Ф. Кузнецової, система покарань – це цілісна множинність видів покарань (елементів системи) і підсистем, які включають згруповані за різними підставами види покарань. При цьому, на її думку, система покарань охоплює підсистеми, тобто групи видів покарань, які класифікуються за різними підставами та знаходяться у певній ієрархії [10, с. 27].

До ознак притаманних системі покарань, відносять такі: 1) вона встановлюється лише кримінальним законом; 2) перелік покарань, які утворюють систему, є обов'язковим для суду, тобто суд не може від нього відступити; 3) цей перелік покарань є вичерпним; 4) система покарань передбачає їх побудову у певному порядку за ступенем їх тяжкості [11, с. 25].

На відміну від КК УРСР 1960 р. система покарань у чинному КК України побудована за принципом «від менш суворого до більш суворого покарання» і включає 12 видів покарань: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі. В українській кримінально-правовій науці є різні підходи до критеріїв класифікації покарань. Наприклад, детальну класифікацію покарань наводить М.І. Хавронюк, який поділяє їх так: за юридичною значущістю – основні, додаткові, змішані; за зв'язком з ізоляцією від суспільства – пов'язані з нею (позбавлення волі, арешт) та не пов'язані (всі інші); за наявністю або відсутністю обмежень майнового характеру; за суб'єктами – загальні та спеціальні [9, с. 239-241]. Т.А. Денисова пропонує таку класифікацію покарань: 1) за порядком застосування і ступенем самостійності: основні, додаткові і змішані

ні; 2) за терміном: строкові та безстрокові; 3) за характером виправного впливу: пов'язані з ізоляцією від суспільства і виправним впливом та не пов'язані із цим [11, с. 25-26]. Є.В. Фесенко за характером заходів, які можуть бути застосовані до засудженого, та специфікою обмеження прав і свобод поділяє покарання на п'ять груп: покарання майнового характеру; покарання, пов'язані з моральним впливом; покарання, пов'язані з трудовим впливом; покарання, пов'язані з обмеженнями у сфері діяльності засудженого, та покарання, пов'язані з обмеженням переміщення і спілкування з іншими членами суспільства [9, с. 115]. При цьому слід зазначити, що до неповнолітніх віком від 14 до 16 років можуть бути застосовані лише два покарання: позбавлення волі на певний строк та штраф. Вважаємо слушною думку П.Г. Пономарьова, який називає систему покарань для неповнолітніх додатковою або усіченою [12, с. 157]. Наявність окремої системи покарань для неповнолітніх обґрунтовується тим фактом, що суспільство не має права висувати до неповнолітніх такі самі суворі вимоги, як до своїх дорослих членів. Окрім того, враховуючи біологічні, психологічні та соціальні особливості неповнолітнього віку, закон, виокремлюючи спеціальні норми про кримінальну відповідальність та покарання неповнолітніх, керується принципами справедливості, гуманізму, економії кримінальної репресії, вважаючи, що до неповнолітніх правопорушників достатніми є заходи виховно-педагогічного, а не карального характеру [9, с. 206].

Таким чином, фактично в Україні до неповнолітніх можуть бути застосовані шість видів покарань. Але при цьому слід мати на увазі, що такі покарання, як громадські роботи, виправні роботи та арешт, не можуть застосовуватися до неповнолітніх, яким не виповнилося 16 років. Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 16.04.2004 № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» підкреслює, що інші основні та додаткові покарання до неповнолітніх застосовуватися не можуть, навіть якщо під час розгляду справи в суді вони вже досягли повноліття (п. 11). Окрім того, Пленум Верховного Суду України звертає увагу судів на той факт, що перелік покарань, передбачений ст. 98 КК України, є вичерпним, а тому інші покарання (зокрема, обмеження волі та конфіскація майна) не можуть застосовуватися до неповнолітніх у тому числі в порядку переходу до іншого, більш м'якого виду основного покарання відповідно до ст. 69 КК України [13, с. 5-6].

Покарання для неповнолітніх можна класифікувати – за аналогією із загальною системою покарань для дорослих і з використанням, зокрема, класифікації М.І. Хавронюка [9, с. 239-241] – таким чином: за юридичною значущістю – основні (позбавлення волі, арешт, виправні роботи, громадські роботи), додаткові (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю) та змішані (штраф); за зв'язком з ізоляцією від суспільства – пов'язані з нею (позбавлення волі, арешт) та не пов'язані (всі інші); за наявністю або відсутністю обмежень майнового характеру – пов'язані з такими обмеженнями (штраф, виправні роботи, громадські роботи) та не пов'язані з ними (всі інші); за суб'єктами – загальні (позбавлення волі) та спеціальні (всі інші); за терміном – безстрокові (штраф) та строкові (всі інші).

Отже, принципових відмінностей у класифікації покарань неповнолітніх порівняно із загальною системою покарань немає, оскільки її специфіка, як вже зазначалося, полягає головним чином у скороченні кількості покарань, зменшенні їх термінів (для позбавлення волі і штрафу – максимальних, для інших покарань – як мінімальних, так і максимальних) та умовах і особливостях призначення. Наприклад, для неповнолітніх скорочені розміри відрахувань у дохід держави у разі виправних робіт (5-10 % замість 10-20 % для повнолітніх), а також зменшений максимальний розмір штрафу (500 НМДГ замість 1000 НМДГ для повнолітніх). Окрім цього, штраф може призначатися неповнолітнім за наявності певних додаткових умов, зокрема наявності самостійного доходу або майна.

Через законодавчі недоліки та соціально-економічні чинники вкрай рідко застосовуються альтернативні позбавленню волі покарання. Наприклад, у 2012 р. в межах всієї України позбавлення волі було застосовано до 22,7 % засуджених неповнолітніх, а інші види покарань застосовуються вкрай рідко: арешт – 0,48 %, громадські роботи – 0,4 %, виправні роботи – 0,23 %, штраф – 1,5 % [14, с. 24]. Однак ще в радянський період М.О. Скрябін наводив аргументи на користь позиції про те, що найбільш доцільними та ефективними покараннями для неповнолітніх є виправні роботи, обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду, громадська догана та позбавлення волі [15, с. 23]. За даними цього вченого, у 80-х рр. XX ст. суди в СРСР найчастіше застосовували до неповнолітніх позбавлення волі (більше 50 % випадків), умовне засудження та відстрочку виконання вироку. Як видно, ця тенденція зберігається в Україні й понині.

Санкції багатьох статей Особливої частини КК України в аспекті можливості застосування їх до неповнолітніх злочинців є далекими від наукової обґрунтованості і потребують суттєвого вдосконалення. У зв'язку з цим потребує вирішення складна проблема ефективності як кримінально-правових норм, так і покарання. Якою б досконалою не була система кримінальних покарань, її ефективність у боротьбі зі злочинністю визначається не лише власними перевагами та якостями, а тим, наскільки науково обґрунтовано, оптимально й якісно реалізовано систему покарань у кримінально-правових санкціях, а також тим, настільки професійно та грамотно та відповідно до закону ці кримінально-правові санкції реалізуються в судовій практиці під час розгляду конкретних кримінальних проваджень. Таким чином, ефективність системи кримінальних покарань залежить від ефективності конструкцій кримінально-правових санкцій закону та ефективності реалізації цих конструкцій у судовій практиці [16, с. 121].

Відразу ж після прийняття чинного КК України вітчизняні науковці почали звертати увагу на дискримінаційний характер його норм у частині покарання неповнолітніх, слушно підкреслюючи необхідність внесення відповідних змін, наводячи схожі приклади і ситуації. Наприклад, кваліфікований вид крадіжки (за ч. 2 ст. 185 КК України) карається позбавленням волі або обмеженням волі на строк до 5 років і, таким чином, у разі вчинення цього злочину неповнолітніми щодо них може бути застосоване лише позбавлення волі, тоді як до дорослих злочинців – і обмеження волі [17, с. 422]. На ситуацію з покараннями неповнолітніх слушно звертає також увагу В. В. Антипов, який найбільш докладно проаналізував обставини і підстави незастосування певних видів покарань, зокрема, і щодо неповнолітніх. Так, цей вчений підкреслює, що зі змісту ст. 98 КК України та обмежень щодо застосування окремих видів покарань до неповнолітніх, яким немає 16 років, випливає алогічна ситуація: в багатьох випадках неповнолітні перебувають у гіршому становищі порівняно з дорослими злочинцями.

Висновки

Таким чином, ми вважаємо, що з метою оптимізації, раціоналізації та гуманізації кримінального законодавства в частині покарання неповнолітніх, а також підвищення ефективності правозастосовної практики пропонується внесення низки змін до КК України. Зокрема, перспективним видається:

– розширення переліку покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх,

за рахунок обмеження волі. Це покарання може призначатися неповнолітнім із 16 років на строк від 6 місяців до 3 років переважно у випадку вчинення ними ненасильницьких злочинів середньої тяжкості або неодноразового вчинення злочинів невеликої тяжкості;

– запровадження нових покарань, призначених спеціально для неповнолітніх, зокрема юнацького арешту, який би міг призначатися з 14 років на строк від 10 до 30 днів, а також домашнього арешту, який би міг призначатися з 14 років на строк від 30 до 90 днів. Ці види арешту доцільно призначати переважно неповнолітнім із позитивною соціальною спрямованістю у разі вчинення ними злочинів невеликої тяжкості або вчинення уперше ненасильницьких злочинів середньої тяжкості;

– збільшення мінімального строку «звичайного» арешту неповнолітніх з 15 до 30 днів, а максимального – з 45 до 90 днів; при цьому цей вид арешту повинен призначатися лише неповнолітнім чоловічої статі з 16 років (як правило, з негативною особистісною спрямованістю) переважно у разі вчинення ними вперше насильницького злочину середньої тяжкості або неодноразового вчинення ненасильницьких злочинів середньої тяжкості;

– зменшення віку осіб, до яких можуть бути застосовані громадські роботи з 16 до 14 років, але при цьому їх загальна тривалість для неповнолітніх 14-16 років не може перевищувати 60 годин загалом та однієї години на добу. Слід передбачити обов'язкове медичне освідчення неповнолітніх зі складанням відповідного акта (довідки) щодо їхньої фізичної можливості за станом здоров'я виконувати це покарання;

– потребує ґрунтовного вивчення й обговорення – з урахуванням досвіду європейських держав – можливість поєднання громадських робіт для неповнолітніх із заходами кримінально-правової реституції, відвідування спеціальної навчальної та/або виховної програми;

– у ст. 102 КК України повинно бути передбачено, що позбавлення волі не може призначатися неповнолітнім будь-якого віку, які вчинили злочин невеликої тяжкості незалежно від повторності або вперше вчинили ненасильницький злочин середньої тяжкості, а також неповнолітнім до 16 років, які вчинили ненасильницький злочин середньої тяжкості незалежно від повторності або вперше вчинили ненасильницький тяжкий злочин;

– максимальний строк позбавлення волі для неповнолітніх повинен бути скоригований залежно від їхнього віку і статі: 15 років – для неповнолітніх чоловічої ста-

ті віком від 16 до 18 років (а також для осіб віком від 18 до 21 року, якщо суд визнає за можливе застосувати щодо них норми розділу XV Загальної частини КК України), які вчинили особливо тяжкий злочин (злочини), пов'язаний з умисним позбавленням життя людини; 10 років – для неповнолітніх чоловічої статі віком від 14 до 16 років, а також неповнолітніх жіночої статі, які вчинили особливо тяжкий злочин (злочини), пов'язаний з умисним позбавленням життя людини. Такі ж терміни позбавлення волі повинні стосуватися випадків сукупності злочинів та/або вироків.

Список використаних джерел:

1. Чепурко В. Дети ветра. *Право України*. 2008. № 2. С. 4, 13.
2. Державна доповідь «Про становище дітей в Україні: Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування». Київ : Український інститут соціальних досліджень, 2010. 138 с.
3. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку. *Право України*. 1999. № 7. С. 93–97.
4. Безпалько О.В., Палій Л.М. Комплексна програма центрів соціальних служб для молоді «Профілактика негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі» : затверджено наказом Держкоммолодьспорттуризму від 26 січня 2001 року № 173. *Комплексні програми центрів соціальних служб для молоді* / за ред. С.В. Толстоухової. Київ : УДЦССМ, 2001. С. 65-78.
6. Криминологія. Особлива частина : навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / І.М. Даньшин, В.В. Голина, О.Г. Кальман ; за ред. І.М. Даньшина. Харків : Право, 2010. 232 с.
7. Кушнір П. Підлітки і злочинність. *Вісник прокуратури*. 2000. № 3. С. 57-61.
8. Лихова Г. Не посадиш – не зупиниш? *Голос України*. 1996. 19 жовтня. № 198 (1448). С. 13.
9. Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності. Одеса: НДРВВ ОЮІ НУВС, 2002. 250 с.
10. Курс уголовного права. Общая часть. Том 2: Учение о наказании : учебник для вузов / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. Москва : Зерцало, 2002. 464 с.
11. Денисова Т.А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за законодавством України : навчальний посібник. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2004. 152 с.
12. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / под ред. А.И. Рарога. Москва : Юристъ, 2003. 511 с.
13. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 5. С. 4–8.
14. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність. Узагальнення, здійснене Судовою палатою у кримінальних справах Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 4. С. 12-35.
15. Скрябин М.А. Общие начала назначения наказания и их применение к несовершеннолетним. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. 123 с.
16. Фролова О.Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та криминологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математ. методів) : навчальний посібник для студ. гуманіт. і суспільних фак. Вузів. Київ : АртЕк, 1997. 208 с.
17. Практика судів України з кримінальних справ, 2001-2005 : збірник / за заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса; уклад.: В.В. Сташис, В.І. Тютюгін / Верховний суд України. Київ ; Харків : Юрінком Інтер, 2015. 462 с.

В данной статье рассматриваются особенности уголовной ответственности несовершеннолетних и вопросы, связанные с наказанием. Изложены выработанные на этой основе предложения по совершенствованию норм действующего УК Украины с учетом национального опыта, судебной практики, опыта других государств, а также международных стандартов в области охраны прав несовершеннолетних.

Ключевые слова: преступность несовершеннолетних, уголовная ответственность несовершеннолетних, наказание несовершеннолетних, возраст уголовной ответственности, наказания, особенности ответственности и наказания несовершеннолетних.

In this article the peculiarities of juvenile criminal responsibility and issues related to punishment are considered. On this basis, proposals are made to improve the norms of the current Criminal Code of Ukraine, taking into account national experience, jurisprudence, experience of other states, as well as international standards in the field of protection of minors' rights.

Key words: juvenile delinquency, juvenile criminal liability, juvenile delinquency, age of criminal liability, punishment, peculiarities of responsibility and punishment of minors.